

**Хусусияти фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва услубии баъзе
калимот (хусусан ёридиҳандаҳо) дар «Ғиёс-ул-луғот»**

Холмурод Муртазоев

Магистранти соли дуввуми ДДС.

Annotatsiya

Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Ғиёс-ул-луғот» баробари шарҳу маънидоди калимоти вобаста ба соҳаҳои гуногуни илмӣ ва истифодаи сарчашмаҳои ҳамзамон оиди бисёр масъалаҳои нозук ва дар назар соддаи забониносии, ки аслан мураккабанд, андешаронӣ кардааст. Имрӯзҳо ҳам доништан ва дуруст амал кардан ба ин нозукиҳои забон барои ҳамаи ҳамзабонон зарур буда, дар назму наср ба услубиносон дари наvero мекушояд, ки шояд то ба ин дам муҳаққиқони услубинос ба ин тарафи масъала даст назада бошанд.

Яке аз фарҳангҳои машҳур, ки дар авали асри XIX дар Ҳиндустон таълиф шудааст, ин «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин мебошад. Анакнун, мо аз ҳамин луғат оиди хусусияти фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва услубии баъзе калимот, ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ ва манбаҳои адабӣ – намунаҳо аз ашъори шуаро, ки муаллиф барои собиткунии фикраш овардааст, муайян кардан мехоҳем. Кори мо дар асоси ҷилдиҳои якуму дуюми «Ғиёс-ул-луғот» (1987-1989) сурат гирифт, ки минбаъд бо нишондоди ҷилду саҳфа иктифо мекунем.

Пас аз истиқлолияти Республикаи Ўзбекистон дар соҳаи илму маърифат ва маданият дигаргуниҳои куллӣ ба амал омад. Барои омӯзишу тадқиқи мероси ниёгони ҳар як миллат- баъри соҳибзабонон тамоми шароитҳо фароҳам оварда шуд, ки ин ҳама боиси сарфарозиву сипосгузориет.

Лексикография – луғатнависӣ ва лексикология-луғатомӯзӣ, ки дар забони форс-тоҷик таърихи хеле қадима дошта, барои худшиносиву ҳудогоҳии ҳар як шаҳрванд хизмати бузургро адо карда метавонад, бо талаботи илми истиқлолият тадқиқоти нав ба нави ҳақиқатгӯро талабгор аст. Зеро барои инкишофи маданияти халқу миллат, дар қатори дигар илмҳои таърихӣ- ҷамъиятӣ мавқеи луғатсозиву луғатдонӣ ҳам қалон аст. Ба вуҷуд омадани ҳар як луғати ҳақиқатан илмӣ ва босифат дар таърихи маданияти ҳар як халқ ғодисаи бузург ва дорои аҳамияти муҳим ба ҳисоб меравад.

Яке аз фарҳангҳои машҳур, ки дар авали асри XIX дар Ҳиндустон таълиф шудааст, ин «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин мебошад. Анакнун, мо аз ҳамин луғат оиди хусусияти фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва услубии баъзе калимот, ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ ва

манбаъҳои адаби – намунаҳо аз ашъори шуаро, ки муаллиф барои собиткунии фикраш овардааст, муайян кардан меҳонем. Кори мо дар асоси ҷилдҳои якум дуюми «Ғиёс-ул-луғот» (1987-1989) сурат гирифт, ки минбаъд бо нишондоди ҷилду санъа иктифо мекунем.

Дар забони адабии ғозираи тоҷик пешоянди «аз» хеле сермаъсул буда, бо шаъодати сарчашмаҳои адаби маълум мешавад, ки пештар ӯам сермаъсул будааст. Забоншиносон ин пешояндро чунин таъриф додаанд: «Пешоянди «аз» дар маъно ва вазифаи асосии худ барои ифодаи муносибатҳои масоъағӣ ва замонӣ меояд; мавқеи баромад, сарчашмаи амалро нишон дода, ӯудошавӣ, дуршавиро мефаъмонад.» Мо оиди ин таърифот ва дигар қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ доир ба пешоянди «аз» чизе нагуфта, фикрҳои забоншиносии Муъаммад Ғиёсиддинро бо ӯамон қоидот илова кардан меҳонем.

Ба ақидаи Муъаммад Ғиёсиддин ва шаъодати сарчашмаҳои зикр кардааш пешоянди «аз» гоъо ба маънии калимаи «барои» омада метавонад:

Зи гулчинони боғаш фасли хурдод,
Шукуфта ӯунчаъо аз ӯунбиши бод.

(ӯ.1.с.51)

Новобаста аз тарзи навишт пешоянди «аз» ва «зи» як хел хизмати ёридиъандагиро адо карданашонро Ғиёсиддин низ зикр карда, аз ашъори шуаро намуна овардааст:

Барангехт разме чу боранда меғ,
Тагорғаш зи пайкону борон зи теғ.

(ӯ.1.с.51)

Љолиб ин аст, ки ба ақидаи Ғиёсиддин пешоянди «аз» («зи») гоъо ба маънии ӯарф ва ё пасоянди «-ро» ояд, байт:

Ба хубӣ ниъад расму бунёдӯо,
Зи давлат ба некӣ кунад ёдӯо.

Дар шарҳи байт ва фаъмонидани фикраш гуфтааст: «яъне давлатро барои умуроти некӣ ёд мекунад.»

Дар «Ғиёс-ул-луғот» зикр шудааст, ки гоъо ба маънӣ ва ё ӯои пешоянди «дар» пешоянди «аз» меояд: Қодиям аз чинил рӯз гардад тамом.

Инчунин ба маънии «мова» (бо) омадани калимаи «аз» яке аз хусусиятҳои услубиаш мебошад, ки бештар дар назм мушоъида карда мешавад:

Дилбастағӣ аз сунбули гулпӯши ту дорад,...

(ӯ.1.с.51)

Њамин тавр, дар бораи як калима-пешоянди «аз» соъиблуғат бисёр талошҳои забоншиносӣ карда, барои исботи фикр аз осори шуаро шаш байт

ва дар алоњидагї (якмисраї) шаш мисраъ аз осори Соиб, Зуъурї, Низомї ва дигарон оварда, хусусияти услубии «аз»-ро чун забоншиноси моъир нишон дода тавонистааст.

Дар «Ѓиёс-ул-луѓот» оиди калима-пешоянди «то» низ бисёр маълумотҳои ӯлиби диќқатро соъиблугат ӯй додааст. Бо камоли боварї гуфтан метавон, ки ягона манбае, ки оиди пешоянди «то» пурратар маълумот медињад, ин «Ѓиёс-ул-луѓот»-и Муњаммад Ѓиёсиддин мебошад. Имрӯза адабиётҳои вобаста ба омӯзиши грамматикаи забони тољикї њам дар бораи пешоянди «то» чунон маълумоти мукамалро ба дарлаи «Ѓиёс-ул-луѓот» дода наметавонанд.

Дар луѓати зикршуда калимаи «то» аввало чун калимаи мустаќилмаъно эзоъ шуда, сипас хусусиятҳои морфологїи он бо далелии таъа қардан ба сарчашмаҳои назми исботи худро ёфтаанд.

Бо нишондоди Ѓиёсиддин калимаи «то» дар баъзе маврид, хусусан, дар назм ба вазиғаи пайвандаки шартїи «агар» меомадааст. Ва дар исботаш ин байтро аз Урфї меорад:

То теѓ ба каф ёбї бар нафс дудасти зан,

То санг ба каф ояд, бар шишаи њасти зан!

(љ.1.с.174)

Нињоят дар маънидоди калимаи «то» 9 байт ва 9 мисраи алоњида овардааст, ки метавон инро њам ба қатори манбаҳои адабиї луѓат дохил қард.

Пайвандаки «ки» аз љумлаи сермаъсултарин пайвандакҳои забони тољикї ба шумор меравад. Дар забону алифбои форси ин пайвандакро бо як њарф, яъне «коф» (к) менависанд ва гоње шакли охири њарфи «њ»-ро илова кунанд. Ѓиёсиддин дар андешарониҳои забоншиносиаш дар саъифаҳои 153-156-и љилди 2 «Ѓиёс-ул-луѓот» барои фаъмонидани хусусиятҳои фонетикї, лексикї, морфологї, синтаксисї ва услубии «коф» (яъне њарфи «к» (ка,ки)-и форси-тољикї-Х.М) аз ашъори Њофиз, Саъди, Носиралї, Зулолї, Мавлавї ва дигар шоирон ду қитъа (аз Саъди ва Њотифї), 31-байт, инчунин дар алоњидагї шаш мисраи људогона намунаи овардааст.

Ба ақидаи Ѓиёсиддин «ки» баъзан ба ӯи пайвандаки таркибии «зеро ки» омада метавонад:

Љафо макун, **ки** љафо расми дилрубої нест...

Дар ин мисол хусусияти услубии пайвандаки «ки» ва «зеро ки» нишон дода шудааст. Муаллиф зикр қардааст, ки баъзан пайвандаки «ки» ба ӯи зарфи тарзи амали монандї – «ногоњ» омада метавонад:

Лашкари ислом чу он ӯо расид,

Буд замин ташна, **ки** дарё расид.

(љ.2.с.153).

Ногуфта намонад, ки дар назм гоњо ба љои калимаи «то» омадани пайвандаки «ки» -ро њам соњиблугат нишон додааст ва исботаш дар ин мисраъ:

Эй беҳабар, бикўш, **ки** соњибњунар шавї...

Мувофиќи нишондоди Муњаммад Ѓиёсиддин, ки (кї) на танњо чун пайвандаку љонишини саволї истифода мешад, балки баъзан мањаллан инкорро низ ифода мекунад, гўён ин байтро намуна овардааст:

Кї мегўяд, **ки** бар азми сафар баст,
Ба катли ошиќи мискин камар баст.

(љ.2.с.154).

Баъзан «ки» ба маънои «балки» ояд, чунонки дар ин байт:

На ман бар он гули ораз ғазал сарояму бас,
Ки андалеби ту аз њар тараф њазоронанд.

(њамон љо)

Муњаммад Ѓиёсиддин чунин аќидае пеш меорад, ки гоњо дар назм пайвандаки «ки» вазифаи пешоянди «аз»-ро адо мекунад:

Тарки эњсони хоља авлотар,
К-эњтимоли љафои баввобон,
Бо таманнои гўшт мурдан бењ,
Ки таќозои зишти ќассобон.

(љ.2.с-154.)

Боз дар луѓати мазкур зикр шудааст, ки пайвандаки «ки» гоњо ба љои љонишини таъинии ба исмњои шахс далолаткунандаи «њар кї» омада метавонад:

Дигар кишвар обод бинад ба хоб,
Ки дорад дили ањли кишвар хароб.

Ё ин ки услубан вазифаи пайвандаки сабабии «чунки»-ро иљро намудани пайвандаки аслии «ки»:

Муњаббатро пас аз катњи муњаббат лаззате бошад,
Ки шохи нахли пайвандї бењ аз аввал самар дорад.

(љ.2.с-154).

Муаллиф барои исботи њамин фикр боз аз дигар сарчашмаи адабї-осори Носиралї санади адабї меорад:

Муњаббат кай равад гар устухонам тўтиё гардад,
Ки аз сайидани сандол куљо нуксон расад бўро?!

Шояд сертобиштарин пайвандак дар забони тољикї њамин пайвандаки «ки» бошад, ки услубан ба љои њар хели пайвандакњо ва пешоянду љонишинњо омада, барои фикрронии услубан равшани шуаро ва носирон

хизмат карда бошад. Тавалъѣъ кунед ба байти зер, ки пайвандаки «ки» ба маънои «чунончи» омада, вазну равонии шеър халал напазируфта, билакс равонтар шудааст:

Чунон меҳѣрад зангии хомро,
Ки зангї хѣрад мағзи бодомро.

Ва ё ба ӯои калима-пайвандаки монандкунии «ҳамчу» омадани пайвандаки «ки»:

Нест дар ӯанг силаҳдор, ки ѣ,
Набувад нелъ вафодор, ки ѣ.

(љ.2.с-154).

Ҳамчунин, муаллиф услубан ба маънои «касе», «агар», «ҳаргон», «ҳам», «кас» барин калимањо омадани калима (пайвандак)-и «ки»-ро бо мисолњо аз ашъори шуаро исбот кардааст.

Ҳамин тавр, дар шарњи ҳарфи «мим» (ми) ва дар бобати бандакљонишиниву феълїи «-ам» дар шарњи калимаи «изофат» ва навъњои он ва дар шарњи пешвандњои инкорїи «на» ва «бе-», инчунин пешояндњои «ба», «бо» ва шарњи ӯонишини номуайянии «касе» барин мақолоти луғавїи «Ѓїес-ул-луғот» андешарониву маслиҳатњои соњиблуғатро зикр кардан мумкин аст, ки аз маъорати бузурги забоншиносїи ѣ гувоњї медиҳад.

Хулоса, Муҳаммад Ѓїесиддин дар «Ѓїес-ул-луғот» баробари шарњу маънидоди калїмоти вобаста ба соњањои гуногуни илмї ва истифодаи сарчашмањои ҳамзамон оиди бисёр масъалањои нозук ва дар назар соддаи забоншиносї, ки аслан мураккабанд, андешаронї кардааст. Имрӯзњо ҳам доништан ва дуруст амал кардан ба ин нозукињои забон барои ҳамаи ҳамзабонон зарур буда, дар назму наср ба услубшиносон дари наверо мекушояд, ки шояд то ба ин дам муҳаққїкони услубшинос ба ин тарафи масъала даст назада бошанд.

Адабиёт:

1. «Ѓїес-ул-луғот», иборат аз се ӯилд. –Душанбе:Адиб, ӯ.1.-1987; ӯ.2.-1988; ӯ.3.-1989.
2. Сирољиддин Алихони Орзу. Чароғи нїдоят. (таълили Амон нурув) –Душанбе: Ирфон, 1992.
3. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тољик. ӯ.1-2. Душанбе, 1989.
4. Калїма ва маънои он. Нишондоди услубї оид ба лексикология барои донишљѣњони фвкултети филология. Самарканд-2009.
5. Воњидов А. Фаръангнигорїи тољїку форс. Монография. Самарканд-2006.
6. А.Воњидов. Бо сухан ӯањоне биорост... Самарканд-2011.

7. Малик Кабиров, Амон Воњидов. Забони адабии ӯозираи тољик. (қисми 1: лўғатшиносӣ, лўғатнигорӣ, фразеология. Васонти услубӣ). Самарканд-2010.

Холмурод Муртазоев
Магистранти соли дуввуми ДДС.